

بررسی تأثیر جهان‌بینی توحیدی و غیرتوحیدی بر اخلاق انسان‌ها با تکیه بر

سوره نحل

منصوره خورشیدنژاد*

چکیده

همواره مشاهده می‌شود که در جوامع دینی ناهنجاری‌های اخلاقی وجود دارد و با توجه به این که اخلاق، ظهور و بروز اعتقادات، اندیشه و طرز تفکر یا همان جهان‌بینی انسان می‌باشد، شناخت انسان نسبت به اثر جهان‌بینی بر اخلاق، بسیار حائز اهمیت است. زیرا جهان‌بینی برداشت کلی انسان از جهان هستی است که در تمام زمینه‌های زندگی فرد تأثیرگذار است و اگر انسان از آن آگاه نباشد نمی‌تواند جایگاه خود را در مسیر زندگی فردی و اجتماعی، ثابت و با دوام نماید و بین دو جبهه حق و باطل دچار سرگردانی می‌شود. لذا در این تحقیق به بررسی تأثیر تفاوت جهان‌بینی بر اخلاق پرداخته شده است و نتیجه کار نشان می‌دهد که جهان‌بینی توحیدی سبب بروز فضایل اخلاقی و جهان‌بینی غیر توحیدی سبب بروز رذایل اخلاقی می‌شود. روش کار نیز کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی-تحلیلی می‌باشد.

کلید واژه‌ها: جهان‌بینی توحیدی، جهان‌بینی غیر توحیدی، رذایل اخلاقی، سوره نحل، فضایل اخلاقی

* منصوره خورشیدنژاد، طلبه سطح دو، مدرسه علمیه بانو امین (ره)، khorshidnezhad@gmail.com

۱- مقدمه

پرداختن به جهان‌بینی و اخلاق از این جهت حائز اهمیت می‌باشد که جهان‌بینی برداشت کلی انسان از جهان هستی است و این برداشت در حوزه فکر و اندیشه و اعتقادات انسان تأثیرگذار است. انسان همانگونه که می‌اندیشد، همانگونه گفتار و رفتار دارد. پس وقتی فکر و بینش و جهان‌بینی شخص، توحیدی باشد اخلاق و منش فردی و اجتماعی او هم الهی خواهد بود. چنین شخصی در بُعد فردی برای حقوق انسان‌ها احترام قائل است و خود را پایبند به عدالت و احسان و وفای به عهد و... می‌داند و در بُعد اجتماعی نیز بر اساس قوانین الهی رفتار می‌کند و اگر جهان‌بینی شخص، غیر توحیدی باشد در ابعاد فردی و اجتماعی فقط نفع خودش را در نظر می‌گیرد.

اگر انسان جهان‌بینی خود را نشناسد، نمی‌داند فکرش چیست و مسیرش کدام است و کدام کارش صحیح است و دچار تزلزل می‌شود. یک روز در جبهه حق است و کارهای توحیدی انجام می‌دهد و یک روز در جبهه باطل است و کارهای غیرتوحیدی انجام می‌دهد. دائماً بین این دو جبهه و در اصل بین این دو جهان‌بینی در حال حرکت است. پس ضروریست که انسان از تفاوت و اثرات جهان‌بینی توحیدی و غیرتوحیدی آگاه باشد تا در زندگی فردی و اجتماعی و عبادی خود مسیر صحیح را طی کند.

امروزه در کشور خودمان که دارای حکومت اسلامی می‌باشد و بین ملت‌های اسلامی پایبندترین آنان به ارزش‌های اسلامی است، شاهد ناهنجاری‌های اخلاقی در زمینه فردی و اجتماعی هستیم، که این ناهنجاری‌ها آثار بسیار سوئی در جامعه دارد و جامعه را کم‌کم به تباهی می‌کشاند. با توجه به اینکه از ابتدای ورود به حوزه، این موضوع یکی از دغدغه‌های ذهنی نویسنده بوده است تصمیم گرفته شد که با توجه به آموخته‌ها در سال‌های طلبگی، تحقیقی در این زمینه انجام شود.

عنوان مقاله در سه حوزه تفسیری، جهان‌بینی و اخلاقی قابل بررسی می‌باشد:

در حوزه تفسیر، مفسران شیعی و سنی در کتاب‌های تفسیری گوناگون به تفسیر کامل سوره نحل پرداخته‌اند. از جمله مرحوم طبرسی در تفسیر مجمع البیان، مرحوم علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، آیت الله مکارم شیرازی در تفسیر نمونه، مرحوم زمخشری در تفسیر الکشاف، مرحوم فخر رازی در تفسیر مفاتیح الغیب.

در حوزه جهان‌بینی (اعتقاد - اندیشه) نیز در کتاب‌هایی مانند "جهان‌بینی توحیدی مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی" تألیف استاد مرتضی مطهری به تعریف جهان‌بینی و انواع جهان‌بینی‌ها پرداخته شده است. "کتاب جهان‌بینی الهی و جهان‌بینی مادی" اثر استاد مرتضی مطهری خلاصه مفیدی از مقایسه دو جهان‌بینی است. استاد محمد تقی مصباح یزدی در "کتاب آموزش فلسفه" توجه به انواع شناخت جهان‌بینی را بیان می‌کند.

در حوزه اخلاقی نیز کتاب‌های زیادی موجود است که چند کتاب مورد بررسی قرار گرفت مانند "کتاب معراج السعاده" اثر ملا احمد نراقی که آرای طرح‌شده در این کتاب، تماماً از جهان‌بینی و نگرش خود ملا احمد نراقی زاده شده است. "کتاب اخلاق فردی" اثر میثم قاسمی و حمیدرضا حق شناس بیان می‌کند که از مهم‌ترین ساحت‌های اخلاق، عرصه اخلاق فردی است. "کتاب اخلاق اجتماعی" اثر محمدباقر تحریری به نحوه رفتار و ارتباط هر مسلمان با دیگران که از دستورهای مهم اسلام می‌باشد، پرداخته است. و "کتاب اخلاق بندگی" اثر محمدباقر تحریری نیز به مبحث آموزه‌های اسلام شیعی درباره اخلاق بر پایه شناخت رابطه انسان با خداوند می‌پردازد.

اما نتیجه جستجو در میان پایان‌نامه‌ها و مقالات به شرح زیر است:

پایان‌نامه خانم فاطمه کاویانی با موضوع "بررسی ارتباط آیات سوره نحل" که فقط ارتباط بین آیات سوره نحل را بررسی کرده است. مقاله با موضوع "انسان به مثابه یک امت در قرآن کریم" نویسندگان کوثر قاسمی، فتحیه فتاحی زاده و حبیب الله بابایی به مطالعه موردی آیات ۱۲۳-۱۲۰ سوره نحل پرداخته‌اند و مقاله "روانشناسی تربیتی ائمه اطهار (ع)" نویسندگان محمدجعفر پاک سرشت، عباسعلی رستمی نسب و مسعود صفایی مقدم در این مقاله این موضوع را بررسی کرده‌اند که ائمه اطهار (ع) بر مبنای جهان‌بینی توحیدی و وحی الهی چگونه به ارایه روش‌های تربیتی پرداخته‌اند.

همانگونه که ملاحظه می‌شود در هیچ کدام از نمونه تألیفات و تحقیقات فوق به نقش جهان‌بینی در اخلاق با نگاهی به آیات سوره نحل پرداخته نشده است. در این تحقیق به این موضوع پرداخته می‌شود که تفاوت جهان‌بینی‌ها بر روی اخلاق انسان‌ها تأثیرگذار بوده و در این راستا، از برخی آیات اخلاقی سوره نحل استفاده می‌شود.

۲- مفهوم شناسی

۲-۱- اخلاق

اخلاق در لغت، جمع خُلُق به معنای نیرو و اوصاف باطنی انسان است که فقط با دیده بصیرت و باطنی می‌توان درک کرد. در مقابل خُلُق که به شکل و صورت محسوس گفته می‌شود که آن را با چشم ظاهر می‌توان دید. در اصطلاح خُلُق به صفت نفسانی راسخی اطلاق می‌شود که موجب صدور افعال متناسب با آن صفت، بی درنگ و بدون تأمل و تفکر زیاد و به آسانی، می‌شود. پس به صفت راسخ درونی خُلُق گفته می‌شود که ممکن است فضیلت و منشأ رفتار خوب، یا رذیلت و منشأ کردار زشت باشد.^۱

اخلاق در اصطلاح دانشمندان و عالمان اخلاقی، معانی و کاربردهای متفاوتی دارد. در اینجا به دو معنای آن اشاره می‌کنیم:

۱- **افعال اخلاقی**: به تمامی رفتارهای انسان گفته می‌شود، خواه منشأ این رفتار صفت استوار نفسانی باشد یا از وضعیت گذرا و متغیر درونی و از روی فکر و پس از تردید به وجود آمده باشد.

۲- **امور اخلاقی**: فقط شامل فضیلت‌هاست، خواه این فضیلت صفت نفسانی و ملکه باشد و خواه از نوع رفتار و اعمال خارجی.

پس کاربردهای اصطلاحی اخلاق بدین قرار است: حالت استوار نفسانی اعم از خوب و بد، صفتی برای رفتار و فعل اختیاری انسان اعم از خوب و بد، صفتی برای رفتارهای پسندیده یا حالت نفسانی خوب.^۲

انسان فطرتاً کمال‌جو است و هر چه در مسیر کمال پیش برود، خواهان به دست آوردن درجات بالاتری از آن است. وجود بی‌نهایت و کمال مطلق بر اساس تعالیم دین اسلام، وجود خداوند متعال است. بنابراین کمال انسان و مطلوب نهایی او در هرچه نزدیک تر شدن به سرچشمه هستی و قرب پروردگار می‌باشد.

^۱ - الزبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۶، ص ۳۳۷؛ ابن‌منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۱۹۴؛ جوهری، الصحاح، ج ۴، ص ۱۴۷۱

^۲ - مصباح یزدی، فلسفه اخلاق، ص ۱۹-۲۲

از نظر اسلام، فضیلت فعل اخلاقی، به تأثیرگذاری آن فعل در رسیدن به کمال انسان بستگی دارد، از این رو هر فعلی که در بازسازی روح آدمی و وصول به کمال نهایی تأثیر بگذارد فضیلت و در غیر این صورت، ردیلت اخلاقی شمرده می‌شود. البته مراد و مقصود، آن فعلی است که با اراده و اختیار آدمی انجام پذیرد.^۱

نیاز به یادآوری است که این اثر بخشی یا به طور مستقیم صورت می‌پذیرد و یا زمینه را برای نیل انسان به سوی کمال یا شقاوت فراهم می‌سازد. حال از آن جا که کمال نهایی انسان رسیدن به قرب خدا و بهره‌وری از صفات پروردگار است، هرآنچه انسان را از مقصد و مسیر منحرف نماید و از توجه به خدای متعال باز دارد، ردیلت اخلاقی به حساب می‌آید مانند: خودخواهی، پیروی از هوای نفس عجب و خودبینی، کبر و نخوت، دروغ، حسد و بخل، حب دنیا، غیبت، تهمت، ریا و هر گناه و نافرمانی‌ای که خدای متعال نسبت به آن غضب می‌نماید. از این جهت ترک واجبات و ارتکاب معاصی، از بزرگ‌ترین ردایل شمرده می‌شود. شایان ذکر است همان طور که فضایل در اثر بخشی، مراتب و درجاتی دارند و آن به میزان معرفت، شناخت و انگیزه‌های بستگی دارد که آن فعل از آن برخوردار است، ردایل و گناهان نیز با توجه به میزان آثار سوء، مراتبی دارند و به صغیره و کبیره تقسیم می‌شوند. پس هر فعلی که آدمی را از خدا و وصول به کمال حقیقی دورتر سازد و در انحطاط روحی و اخلاقی او نقش مخرب بیشتری داشته باشد، از ردیلت و پستی بیشتری برخوردار است.^۲

با توجه به تعاریفی که از اخلاق انجام شد و همچنین تعریف فضایل و ردایل اخلاقی، باید به این موضوع مهم هم پردازیم که آیا اخلاق مطلق است یا نسبی؟ نسبی در برابر مطلق است، برخی می‌گویند اخلاق و ارزش‌های اخلاقی مانند "عدل خوب است" و "ظلم و ستم به دیگران بد است." اصولی ثابت و عام و همگانی هستند و از عوامل اجتماعی و روان‌شناختی به دست نمی‌آیند و از هر جهت اطلاق دارند و اخلاق با چنین مشخصه‌ای مطلق می‌باشد.

^۱ - همان، ص ۱۸۴؛ مصباح یزدی، فلسفه اخلاق، ج ۳، ص ۱۴۰

^۲ - رضانی، اخلاق و عرفان، ص ۱۳۱-۱۳۰

عهدشکن، برای همگان دشوار است، اهمیت پایبندی به عهد و پیمان بر کسی پوشیده نمانده است. در جهان‌بینی توحیدی مشاهده می‌شود که خدای متعال، پایبندی به عهد و پیمان را ویژگی مؤمنان راستین بیان فرموده و در قرآن با تعبیر وفای به عقد "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ، ای کسانی که ایمان آورده‌اید! به قراردادهای خود وفا کنید."^۱، وفای به میثاق "الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ، همان کسانی که به عهد خدا وفا می‌کنند و پیمان نمی‌شکنند"^۲ و وفای به عهد بر این مسئله تأکید کرده و اهل ایمان را به وفاداری به عهد و پیمان دعوت نموده است. امیر مؤمنان (ع) نیز وفا به پیمان را نوعی امانتداری خوانده است "أَفْضَلُ الْأَمَانَةِ الْوَفَاءُ بِالْعَهْدِ، برترین امانتداری، پایبندی به عهد است"^۳.

۵- تأثیر جهان‌بینی غیرتوحیدی بر اخلاق

در آیاتی از سوره نحل نیز مصادیقی از رذایل اخلاقی آمده است که با توجه به تأثیرپذیری این رذایل از جهان‌بینی غیر توحیدی (مادی)، چند آیه مورد بررسی قرار گرفته است:

۵-۱- فحشا

۵-۲- منکر

۵-۳- ستمگری، تجاوز

آیه ۹۰- "وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُم لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ، " و از فحشا و منکر و ستمگری نهی می‌کند شما را اندرز می‌دهد تا متذکر [این حقیقت] شوید".

خداوند در قسمت دوم آیه ۹۰ به سه اصل منفی و منهی می‌پردازد و می‌گوید: (خداوند از فحشاء و منکر و بغی، نهی می‌کند). پیرامون این تعبیرات سه گانه (فحشاء) (منکر) و (بغی) نیز مفسران سخن بسیار گفته‌اند، اما آنچه مناسب‌تر با معنی لغوی و قرینه مقابله این صفات با یکدیگر به نظر می‌رسد آنست که (فحشاء) اشاره به گناهان پنهانی، منکر اشاره به گناهان آشکار و بغی، هر گونه

^۱ - مائده: ۱

^۲ - رعد: ۲۰

^۳ - محمدی ری شهری و فلاح زاده، ایمان در قرآن، ج ۱، ص ۳۷۸

تجاوز از حق خویش و ظلم و خود برتر بینی نسبت به دیگران است. بعضی از مفسران گفته‌اند که سرچشمه انحرافات اخلاقی، سه قوه است:

قوه شهوانی و غضبی و نیروی وهمی شیطانی اما قوه شهوانی، انسان را به لذت‌جویی هر چه بیشتر می‌خواند و غرق در (فحشاء) و زشتی‌ها می‌کند. قوه غضبیه، انسان را به انجام منکرات و آزار مردم وا می‌دارد. اما قوه وهمیه شیطانی، حس برتری طلبی و ریاست خواهی و انحصار جوئی و تجاوز به حقوق دیگران را در انسان زنده می‌کند و او را به این اعمال وا می‌دارد.

خداوند با تعبیرهای سه گانه فوق نسبت به طغیان این غرائز، هشدار داده و با یک بیان جامع که همه انحرافات اخلاقی را در بر می‌گیرد، به راه حق هدایت نموده است تفسیر نمونه^۱ با توجه به تعریف جهان‌بینی غیر توحیدی که انسان تمام آمال و آرزوهای خود را در این جهان می‌بیند و اعتقادی به دنیای آخرت و حساب و کتاب اعمال ندارد، این سه گانه فحشا و منکر و بغی در او ظهور و بروز بیشتری دارد زیرا هیچ اهرم دینی مانند تقوا و حفظ نگاه و کنترل امیال جنسی و... برای کنترل این انحرافات در او وجود ندارد.

۴-۵- «پیمان شکنی» در مقابل «وفای به عهد»

آیه ۹۱- "وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ " "سوگند را پس از محکم کردنش [به وسیله عزم و قصد قطعی] در حالی که خدا را بر خود ضامن و کفیل قرار داده اید، نشکنید، یقیناً خدا آنچه را انجام می‌دهید، می‌داند."

به معنای خلف عهد کردن و بر عهد خود ثابت نبودن، از گناهانی است که موجب خشم خدا است و رشته اطمینان و اعتماد را در جامعه می‌گسلد و زیر بنای روابط اجتماعی را سست می‌گرداند. وفای به عهد و پیمان، علاوه بر این که یک حق اسلامی است، حق انسانی نیز می‌باشد. رسول خدا صلی الله علیه و آله در نکوهش پیمان شکنی فرمود: لَا دِينَ لِمَنْ لَا عَهْدَ لَهُ؛ کسی که پیمان شکن باشد دیندار نیست.^۲ و دین‌دار بودن در جهان‌بینی غیر توحیدی معنا و مفهومی ندارد.

^۱- مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۱، ص ۲۷۰

^۲- مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۲، ص ۹۶

۶- نتیجه‌گیری

توجه به جهان‌بینی و اخلاق از آن جهت اهمیت دارد که جهان‌بینی اساساً نمایانگر برداشت کلی انسان از عالم هستی است و این برداشت نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری فکر، اندیشه و باورهای او دارد. رفتار انسان نیز متأثر از نگرش و طرز تفکر اوست؛ به عبارت دیگر، انسان همان‌گونه رفتار می‌کند که می‌اندیشد. بنابراین، اگر دیدگاه او توحیدی باشد، اخلاق و منش فردی و اجتماعی‌اش نیز بازتابی از همین جهان‌بینی خواهد بود. اما در صورتی که تفکر فرد غیرتوحیدی و مادی باشد، در تمامی زمینه‌های فردی و اجتماعی صرفاً به منافع خود توجه خواهد کرد.

برای تحلیل و بررسی عوامل ایجاد ناهنجاری‌های اخلاقی در یک جامعه دینی، می‌توان از دو معیار اصلی یعنی جهان‌بینی و اخلاق بهره گرفت. نقش جهان‌بینی به‌عنوان عامل تعیین‌کننده برجسته است، زیرا این مؤلفه بر اخلاق تأثیرگذار بوده و به نوعی علت آن محسوب می‌شود. اخلاق در مقابل، بازتاب یا نتیجه جهان‌بینی به‌شمار می‌آید. از سویی جهان‌بینی به دو بخش اساسی توحیدی و غیرتوحیدی تقسیم می‌شود. اخلاق نیز به‌طور کلی در دو دسته رذایل و فضایل دسته‌بندی می‌گردد.

با توجه به تحلیل جهان‌بینی و اخلاق و ارتباط میان این دو، همراه با بررسی نمونه‌هایی از آموزه‌های اخلاقی ذکر شده در سوره نحل، می‌توان نتیجه گرفت که فضایل اخلاقی به نوعی در چارچوب جهان‌بینی توحیدی قرار می‌گیرند و آنچه در دسته‌بندی رذایل اخلاقی جای می‌گیرد، از جهان‌بینی غیرتوحیدی ناشی خواهد شد.

پس اگر انسان به طور کامل جهان‌بینی خود را نشناسد، نمی‌تواند به درستی درک کند که چه اندیشه‌ای دارد، چه مسیری باید طی کند و کدام رفتارهایش صحیح هستند؛ در نتیجه دچار بلامتکلیفی می‌شود. ممکن است یک روز در مسیر حق گام بردارد و اقداماتی مبتنی بر توحید انجام دهد و روز دیگر به جبهه باطل کشیده شود و کارهایی برخلاف اصول توحیدی انجام دهد. بنابراین می‌توان نتیجه‌گیری کرد که یکی از دلایل اصلی وجود مشکلات و ناهنجاری‌های اخلاقی در جامعه توحیدی، نبود شناخت دقیق و واقعی نسبت به جهان‌بینی توحیدی است که تأثیر مستقیم آن در رفتار و عملکرد افراد قابل مشاهده می‌باشد.

فهرست منابع

- ۱- قرآن
- ۲- نهج البلاغه
- ۳- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دارصادر، ج ۴، ۱۴۰۸ هـ ق
- ۴- الزبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالهدایه، ج ۶، ۱۳۸۵ هـ ق
- ۵- الکلینی، الشیخ، الکافی، تصحیح و تعلیق: علی اکبر الغفاری، قم: أنوار الهدی، ج ۲، ۱۳۶۵ هـ ش
- ۶- جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، بیروت: دار العلم للملایین، ج ۴، ۱۴۰۴ هـ ق
- ۷- رضایی اصفهانی، محمد علی، تفسیر قرآن مهر، قم: انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ج ۱، ۱۱، ۱۳۸۷ هـ ش
- ۸- رمضان، رضا، اخلاق و عرفان، قم: مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه، ۱۳۸۳ هـ ش
- ۹- سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نمایندگی ولی فقیه، مرکز تحقیقات اسلامی، اصول پنجگانه اعتقادی، تهران: پژوهشکده تحقیقات اسلامی، نرم‌افزار زمزم ۵، بی تا
- ۱۰- سعیدی مهر، محمد، آموزش کلام اسلامی، قم: انتشارات طه، ۱۳۹۳ هـ ش
- ۱۱- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، ترجمه الإتقان فی علوم القرآن، تهران: انتشارات امیرکبیر، ج ۱، ۱۳۸۰ هـ ش
- ۱۲- طیب، عبدالحسین، اطبیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات اسلام، ج ۸، ۱۳۵۹ هـ ش
- ۱۳- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحارالانوار، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ج ۷۲، ۱۴۰۳ هـ ق
- ۱۴- محمدی ری شهری، محمد و سیدحسین فلاح زاده، ایمان در قرآن، قم: انتشارات دارالحديث، ج ۱، ۱۳۹۶ هـ ش
- ۱۵- مرکز ملی پاسخگویی به سؤالات دینی - <https://pasokhgoo.ir/node/20806>
- ۱۶- مصباح یزدی، مجتبی، فلسفه اخلاق، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۶ هـ ش
- ۱۷- _____، محمدتقی، فلسفه اخلاق، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۳، ۱۳۹۴ هـ ش
- ۱۸- مطهری، مرتضی، مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی، تهران: مؤسسه انتشارات صدرا، ۱۳۷۰ هـ ش

- ۱۹- _____ تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: مؤسسه انتشارات صدرا، ج ۱، ۱۳۷۵ هـ ش
- ۲۰- _____ عدل الهی، تهران: انتشارات صدرا، ج ۱، ۱۳۷۶ هـ ش
- ۲۱- _____ جهان بینی توحیدی، تهران: مؤسسه انتشارات صدرا، ج ۲، ۱۳۹۵ هـ ش
- ۲۲- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ج ۱۱، ۱۳۵۳ هـ ش